

12. Личко А. Е. Эти трудные подростки: записки психиатра / А. Е. Личко. – Л., 1983.
13. Маградзе Н. Т. Природа установки антиобщественного поведения подростка / Н. Т. Маградзе : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. псих. наук. – Тбилиси, 1979. – 19 с.
14. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх : навчально-методичний посібник / В. М. Оржеховська. – К., 1996. – 352 с.
15. Патаки Ф. Некоторые проблемы отклоняющегося поведения / Ф. Патаки // Психологический журнал. – 1987. – Т. 8. – № 10. – С. 92–102.
16. Подростки «группы риска» // Практическая психология образования : уч. пос. для вузов / под ред. И. В. Дубровиной. – М. : Просвещение, 2003. – С. 376–401.
17. Самохина А. А. Социально-психологическая деформация как причина делинквентного поведения / А. А. Самохина // Прикладная психология. – 2000. – № 3. – С. 46–55.
18. Шапинский В. А., Мареев В. И. Девиантное поведение и социальный контроль : учебное пособие / В. А. Шапинский, В. И. Мареев. – Ростов н/Д. : Изд. РГПУ, 1997.
19. Шмелев А. Г. Делинквентное поведение / А. Г. Шмелев // Основы психодиагностики : учеб. пособие. – М., Ростов н/Д: Феникс, 1996. – С. 383–401.

A. Bodnar, N. Makarenko

FEATURES MANIFESTATIONS OF DELIKVENT BEHAVIOR IN ARMED FORCES OF UKRAINE

Article is devoted to current issues of prevention of deviant behavior, namely antisocial (unlawful) behavior in conditions of military service.

Keywords: military service, prevention of deviant behavior, the issues of prevention of deviant behavior.

Матеріал надійшов 11 квітня 2011 р.

УДК 159.9

Тарасюк С. О.

ПСИХОЛОГІЯ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто теоретичні засади професійного самовизначення людини в соціально-економічній ситуації безробіття: зміст поняття, форми та стадії процесу, його рушійні сили.

Ключові слова: ситуація безробіття, професійне самовизначення, структура вчинку, суб'єктно-вчинкова парадигма в психології.

Актуальність дослідження. У теперішній час в Україні перехід до ринкових відносин проходить із великими труднощами, виникненням багатьох соціально-економічних проблем. Одна з них – проблема зайнятості, яка нерозривно пов'язана з людьми, їх виробничою діяльністю. Перед дорослими людьми також часто постає питання вибору професії і планування кар'єри через вплив внутрішніх і зовнішніх чинників.

Невирішені аспекти проблеми. У психологічній літературі не розкрито функціонування психологічного механізму узгодження внутріш-

ніх факторів і зовнішніх умов, що є рушійною силою професійного самовизначення безробітного, зокрема, як переживає суб'єкт процес узгодження суперечностей мети з внутрішніми факторами і зовнішніми умовами соціально-економічної ситуації.

Мета цієї статті: розкрити теоретичні передумови дослідження професійного самовизначення людини, що шукає роботу в ситуації безробіття.

Виклад основного матеріалу. Сучасне українське суспільство зацікавлене в тому, щоб ко-

жен громадянин якнайповніше реалізував свій професійний потенціал, самоактуалізувався на ринку праці. У статті 43 Конституції України записано: «...Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на роботу, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб...» [1].

До загальних (економічних, соціальних, соціокультурних, соціально-психологічних) характеристик ситуації безробіття додаються суто психологічні проблеми громадян – якщо раніше «робота шукала людину», то тепер навпаки [2]. Але не всі здатні до цього. Невизначеність, нестабільність соціально-економічної ситуації в країні призводять до виникнення внутрішнього дискомфорту, емоційної нестійкості, розчарування, байдужості, втрати самоповаги, невпевненості в завтрашньому дні, нездатності самотійно та усвідомлено ухвалювати рішення. Це своєю чергою сприяє різним стресам, соматичним хворобам, розгубленості та афективним станам. Психологічний дискомфорт, невпевненість у майбутньому, соціальна дезадаптація ведуть до дисбалансу в сім'ї, психологічної невротизації, а це впливає на фізичне, соціальне і духовне здоров'я.

Від готовності людини активно шукати нове місце роботи, володіння навичками цього пошуку залежно від внутрішніх факторів і зовнішніх умов, схильності змінювати професію і місце проживання багато в чому залежить конкурентна здатність працівника на ринку праці, успіх його працевлаштування. З цих причин у сучасних дослідженнях посилюється тенденція до розширення тимчасових меж *професійного самовизначення* і вивчення професійного розвитку людини в дорослому періоді її життя. Нездатність більшості людей після вимушеної втрати роботи активно долати як соціальні, так і індивідуальні наслідки безробіття призводить до значних соціально-психологічних і соціально-економічних втрат як з боку держави, так і з боку людини.

Безробіття – це не тільки масове соціальне явище, а й конкретна життєва ситуація, для якої характерний певний психологічний стан людини. Воно створює загрозу всім основним життєвим потребам, типовим психологічним станам, що розвиваються під впливом екстремального чинника безробіття, зокрема першої фази стресового стану, який характеризується надмірно високим рівнем емоційної напруги і перевершує можливості людини управляти стресом, приводить або до хвороб, або стану, за якого неможли-

ва реалізація фізичного і психічного потенціалу організму [3].

Проблеми психології професійного самовизначення людини в ситуації безробіття, умови її самореалізації, в тому числі на ринку праці, розглядали багато вчених. Складнощі теоретичного аналізу проблеми викликані тим, що поняття *самовизначення* використовується в психологічній літературі у досить широкому діапазоні значень, залежно від розуміння певними авторами: *поперше*, психологічного змісту процесів, індивідуального самовизначення особистості; *подруге*, акцентованих аспектів у вивченні цих процесів різними галузями психології – «життєве самовизначення», «соціальне самовизначення», «моральне самовизначення», «професійне самовизначення» та ін. Кожне з цих словосполучень відображає різні психологічні явища і стосується різних сторін життя людини. У теоретичних підходах поняття «самовизначення» найчастіше пов'язують із проблемами:

- 1) розвитку особи і її самосвідомості (К. А. Абульханова-Славська, 1987; Т. М. Афанасьева, 1971; І. І. Чеснокова, 1982; І. С. Кон, 1984);
- 2) соціальної зрілості і визначення життєвої позиції (А. В. Мудрик, 1977; Л. І. Анциферова, 1982; І. С. Кон, 1984; Д. І. Фельдштейн, 1987; Л. Н. Коган, 1988);
- 3) самоздійснення і самореалізації особистості (П. П. Соболев, 1985; В. Ф. Сафін, 1986; І. С. Гічан, 1989).

У віковій психології самовизначення особистості вивчають у зв'язку із специфікою юнацького віку, процесами формування світогляду, соціалізації і вибору сфери професійної діяльності (А. М. Кухарчук, 1976; Л. І. Божович, 1984; Р. Бернес, 1986; В. І. Журавльов, 1972; П. А. Шапір, 1981).

Зокрема, у віковому аспекті проблему самовизначення дуже повно і глибоко розглянула Л. І. Божович. Підкреслюючи важливість самовизначення, вона не дає однозначного визначення цього поняття. На її думку – це «вибір майбутнього шляху, потреба знаходження свого місця в праці, суспільстві, в житті», «пошук мети і значення свого існування», «потреба знайти своє місце в загальному потоці життя» [4].

Праці Л. І. Божович розширюють знання щодо психологічної природи змісту поняття «самовизначення». На думку М. Р. Гінзбурга, висловлені нею положення є ключовими для побудови теорії самовизначення [5, с. 43]. Автор відзначає дуже істотну характеристику двобічності самовизначення: воно здійснюється через «діловий вибір професії і через загальні, позбавлені конкретності шукання змісту свого існування» [4, с. 293]. У працях Л. І. Божович також подано принципову відмінність професійного самовиз-

начення від вибору професії. Професійне самовизначення особистості розглядається як тривалий процес розвитку, що має певні стадії; воно є «формуванням в особистості відношення до себе як до суб'єкта професійної спрямованості, в якій відображається настанова на розвиток професійно значущих якостей».

Професійне самовизначення – це не одномоментний акт, а процес, що складається з низки етапів, тривалість яких залежить від зовнішніх умов та індивідуальних особливостей суб'єкта вибору професії [6]. Воно не зводиться до акту вибору професії, нині вибір професії розуміється як частина, як фаза складного процесу професійного самовизначення, яке є істотною складовою загального процесу розвитку людини.

Професійне самовизначення як психологічний феномен також стало предметом глибокого дослідження М. С. Пряжнікова, який істотно збагатив теорію й практику цього поняття. Постійно підкреслюючи нерозривний зв'язок професійного самовизначення із самореалізацією людини в інших важливих сферах життя, він зазначає: «...суттю професійного самовизначення є самостійне і усвідомлене знаходження значень обраної або вже виконуваної роботи і всієї життєдіяльності в конкретній культурно-історичній (соціально-економічній) ситуації, а також знаходження значення в самому процесі самовизначення» [7].

Автор популярної за рубежом теорії професійного розвитку Д. Сьюпер розглядає вибір професії як подію, а сам процес професійного самовизначення (побудови кар'єри) – як вибори, що постійно змінюють один одного. Вибір професії він розуміє як процес, що є однією фазою професійного розвитку. В основі цього лежить Я-концепція особи як відносно цілісне утворення, яке постійно змінюється у світі дорослішання людини. На його думку, залежно від часу і досвіду змінюються як об'єктивні, так і суб'єктивні умови професійного розвитку [7].

З позицій особистісного підходу М. С. Пряжніков виділяє чотири стадії процесу професійного самовизначення:

1. Виникнення і формування професійних намірів і початкове орієнтування в різних сферах праці (старший шкільний вік).
2. Професійне навчання як освоєння вибраної професії.
3. Професійна адаптація, що характеризується формуванням індивідуального стилю діяльності і включенням у систему виробничих і соціальних відносин.
4. Самореалізація в праці (часткова або повна) – виконання тих очікувань, які пов'язані з професійною працею [7].

Психологія розвитку ототожнює початок професійного самовизначення. *Перший його етап* – із дитячою грою, коли дитина приймає на себе різні ролі і програє елементи пов'язаної з ними поведінки. *Другий етап* – підліткові фантазії, що викликаються різними привабливими для підлітка професіями. *Третій етап* – підлітковий і велика частина юнацького віку – попередній вибір професії, коли різні види професійної діяльності оцінюються з погляду інтересів, здібностей, системи цінностей. І, нарешті, *четвертий етап* – практичне ухвалення рішення, що охоплює два основні компоненти: 1) визначення рівня кваліфікації, обсягу і рівня професійної підготовки і 2) вибір спеціальності [7].

К. А. Абульханова-Славська (1987) розглядає самовизначення як певну *форму активності*, в процесі якої відбувається формування життєвої позиції особистості. Згідно з її трактовкою, життєва позиція, життєва лінія – пролонгована реалізація позиції в часі, а також сенс життя, як її ціннісне визначення, формують життєвий шлях особистості. Таким чином, К. А. Абульханова-Славська, хоча і не розкриває психологічного змісту самовизначення як такого, однак пропонує теоретичний аналіз іншого феномена, що становить результат самовизначення, – життєвої позиції особистості. Життєва позиція – це узагальнений і обраний особистістю на базі її цінностей спосіб здійснення життя. Це сформоване людиною на основі взаємодії зі світом вторинне утворення, котре є головною детермінантою всіх її життєвих проявів. Життєва позиція особистості містить у собі потенціал її розвитку, сукупність об'єктивних і суб'єктивних можливостей, які розкриваються на основі такої позиції. Зроблений К. А. Абульхановою-Славською аналіз проблем життєвого шляху (1987) і життєвих стратегій (1991) особистості, якому притаманна новизна і цілісність підходу, – це вагомий внесок у теорію психології особи, але ще залишаються не розкритими питання щодо психологічних змістів, як об'єктивно-поведінкових, так і суб'єктивно пережитих індивідуумом у процесі його життєвої позиції.

У працях, присвячених проблемі самовизначення, часто зустрічається термін «особистісне» для позначення найширшого змісту використання поняття. Наприклад, М. Р. Гінзбург (1994) особистісне самовизначення описує опосередковано через поняття смислового майбутнього, яке є «ідеальною самопроєкцією особистості в майбутнє і ділянкою, що ціннісно мотивує процес розвитку особи» [5]. Гінзбург тлумачить особистісне самовизначення як «орієнтований в майбутнє процес формування своєї позиції стосовно соціально значущих цінностей і вияв головних особистісних змістів». Це процес змістовного

конструювання людиною свого життєвого поля, яке охоплює сукупність індивідуальних життєвих сенсів і простір реальної дії (загальної і потенційної). Підхід М. Р. Гінзбурга видається цікавим і перспективним, оскільки охоплює людину та її життя як ціле. Однак і тут автор розглядає результат процесу «конструювання життєвого поля», але не пояснює, як саме він відбувається.

Намагаючись подолати обмеженість поширених підходів до з'ясування змісту проблеми самовизначення, деякі автори вводять поняття «життєвого самовизначення» (В. І. Журавльов, 1972), «життєвих перспектив» (Є. І. Головаха, 1987, 1988) [6].

Життєві перспективи особистості досліджують через її життєву мету і життєві плани [7]. Мета, яку ставить перед собою людина, – це «предметна і хронологічна межа актуального майбутнього», плани – «заповнюють проміжок до мети». Регулятивну функцію у процесі реалізації життєвих перспектив виконують ціннісні орієнтації.

Особистісне самовизначення – це найвищий рівень життєвого самовизначення, що мінімально обмежений зовнішніми факторами. Його відмінність полягає в тому, що людина не просто володіє роллю, а й створює нові ролі й «займається соціально-психологічною нормотворчістю». Особистісне самовизначення, згідно з таким підходом, пов'язане також із формуванням оригінального і неповторного «Я-образу», розвитком і утвердженням його серед оточення. *Професійне самовизначення* є частиною життєвого і відбувається в умовах меншої свободи вибору, його зв'язок з особистісним самовизначенням залишається незрозумілим.

Докладно розробляє проблему психології самовизначення особистості у своїй монографії В. Ф. Сафін [8]. Він досліджує форми самовизначення: конвенційно-рольову, професійну, сімейну і соціальну, кожна з яких пов'язана з певною сферою життя особистості. Всі ці форми самовизначення разом створюють життєве самовизначення особистості, певним чином вступаючи у зв'язки між собою. На думку Сафіна, самовизначення охоплює два аспекти. Перший – це визначення себе стосовно цілей і цінностей, враховуючи вимоги малої соціальної групи, колективу, суспільства, а також свої можливості, здатності, умови середовища. Другий аспект самовизначення – це активність особистості, її свідомо діяльність, спрямована на реалізацію обраних цінностей і самоактуалізацію. Процесуальний план самовизначення, таким чином, пов'язується з функціонуванням самосвідомості і «Я-образу», а також із самореалізацією в діяльності, з процесами самопізнання і саморегуляції. Отже, самовизначення особистості, за В. Ф. Са-

фінім, – це «цілеспрямована багатостороння *творча поведінка*, мета якої – оволодіння сферами життя як системою на основі ідеї, що повністю охоплює *суб'єкт* і є результатом особистісної переробки і особистісного переживання».

Головні рушійні сили, на його думку, – це розв'язання основних суперечностей між одиницями сутнісних сил індивіда («хочу», «можу», «маю») як внутрішніми умовами, між особистістю і метою інших, між бажаним і можливим, між внутрішніми принципами і зовнішніми умовами [10]. Тобто психологічні механізми самовизначення – це процеси узгодження внутрішніх умов і принципів індивідуальності з обраною метою, з одного боку, та із зовнішніми обставинами її реалізації – з іншого. Результатом цих процесів є сформована програма дій і поведінки. Оскільки здійснення вибору загальної мети, яка матиме життєвий сенс, є ознакою особистості, що самовизначалась, саме *вибір* необхідно зробити центральною ланкою у дослідженнях феномена самовизначення особистості.

Найважливіший аспект проблеми вибору, з погляду В. Ф. Сафіна, – позиція особистості, яка формується «вибірковістю і цілеспрямованістю її ставлення до життя». Отже, вибір – це процес усвідомлення свого «Я» стосовно мети. Психологічний зміст самовизначення *розкривається через процеси самотворення і самореалізації, самоствердження і самовдосконалення, функціонування яких забезпечує саморегуляція особистості*.

Таким чином, у монографії В. Ф. Сафіна зроблено докладний і глибокий теоретичний аналіз процесуального аспекту самовизначення особистості щодо розвитку самосвідомості особистості, процесу вибору і визначення життєвої мети. Але залишилося чимало питань, які потребують серйозних додаткових досліджень, особливо коли мова йде про професійне самовизначення безробітних в умовах ринкових відносин. Залишається відкритим питання рушійних сил феномена «*хочу*» на різних рівнях суб'єктності людини (на рівні організму, індивіда, особистості, індивідуальності, суб'єкта). Аналіз літератури з психології професійного самовизначення дає підстави віднести феномен професійного самовизначення до *реально-практичної структури вчинку людини*, компонентами якого є:

ситуативний компонент – своєрідне поєднання внутрішніх факторів професійного самовизначення і зовнішніх умов;

мотиваційний компонент – своєрідно властиве людині первинне усвідомлення збуджуючого «хочу» і спонукального «вимагають»;

дійовий компонент – мається на увазі весь комплекс реально-практичних дій людини в умовах ринку, спрямованих на прийняття рішення

щодо морального змісту актуальної ситуації та на реалізацію прийнятого рішення;

післядійовий компонент вчинку – комплекс пізнавально-перетворювальних дій, спрямованих на вторинне, постдійове усвідомлення здійснених вчинкових дій, на усвідомлення результатів вчинкового діяння, на оцінювання, осмислення їх тощо [10].

Висновки. Поза увагою дослідників професійного самовизначення залишилися питання, як саме здійснюється і в чому полягає «особистісна переробка», в результаті якої особистість оволодіває різними сферами життя, зокрема професійного, і якими психологічними факторами зумовлена індивідуальна специфіка «особистісного переживання»; як функціонує психологічний механізм узгодження внутрішніх фак-

торів і зовнішніх умов, що є «*рушійною силою самовизначення*», як процес професійного самовизначення переживається суб'єктивно і чи існують критерії визначення міри сформованості «програми дій і поведінки», яка є результатом процесу узгодження суперечностей мети з внутрішніми факторами і зовнішніми умовами; за яких умов може трапитися переформування такої програми? Чи залишається незмінною позиція особистості, коли «вибіркове» її ставлення до життя змінюється з тих чи тих причин, які саме зміни відбуваються в життєвій позиції людини в процесі розвитку її Я-концепції, набуття та інтеграції нового індивідуального досвіду? Ці питання, наш погляд, можна з'ясувати лише в контексті суб'єктно-вчинкової парадигми у психології [10].

Література

1. Конституція України. – К., 1996.
2. Маршавін Ю. М. Актуальні проблеми ринку праці України в умовах економічної кризи / Ю. М. Маршавін // Психологія праці та управління : збірник наукових праць V Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Част. 1 / Відп. ред. О. В. Киричук. – ІПК ДСЗУ, 2008. – 193 с. – С. 4–14.
3. Пельцман Б. Д. Стресовые состояния людей, потерявших работу / Б. Д. Пельцман // Психол. журн. – 1992. – Т. 13. – № 1. – С. 126–131.
4. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – М., 1968. – С. 380.
5. Гинзбург М. Р. Психологическое содержание личностного самоопределения / М. Р. Гинзбург // Вопросы психологии. – 1994. – № 3. – С. 43–52.
6. Головаха Г. И. Жизненные перспективы и профессиональное самоопределение молодежи / Г. И. Головаха. – К. : Наукова думка, 1988. – 424 с.
7. Пряжников Н. С. Профессиональное самоопределение в культурно-исторической перспективе / Н. С. Пряжников // Вопросы психологии. – 1996. – № 1. – С. 64.
8. Сафин В. Ф. Психология самоопределения личности : учеб. пособие / В. Ф. Сафин ; Свердлов. пед. ин-т. – Свердловск, 1986. – 142 с.
9. Синявський В. В. Професійна орієнтація в системі державної служби зайнятості : навч. пос. / В. В. Синявський, Ю. М. Маршавін, Л. Г. Авдєєв, М. А. Міропольська ; за заг. ред. О. В. Киричука. – К. : ІПК ДСЗУ, 2009. – 230 с. – С. 12.
10. Основи психології : підручник / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – Вид. 6-те, стереотипне. – К. : Либідь, 2006. – 632 с. – С. 488.

S. Tarasiuk

PSYCHOLOGY OF PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION: A THEORETICAL ASPECT

The article examines the theoretical basis of professional self-determination of a man in social-economic situation of unemployment: the notion of content, forms and stages of the process, its driving forces.

Keywords: unemployment situation, professional self-determination, subjective-act paradigm in psychology.

Матеріал надійшов 27 липня 2011 р.